

*Дідух М. Л., кандидат психологічних наук,
викладач кафедри психології розвитку
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка (м. Київ)*

ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДНОСТІ ІНСТРУМЕНТАРІЮ ЕМПІРИЧНОГО ПІЗНАННЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ЕТНІЧНОГО НЕСВІДОМОГО

Робота присвячена формуванню принципів дослідження та створення банку емпіричних методів і методик з метою вивчення феномену етнічного несвідомого. Пропонується як застосування стандартизованих методів (семантичного диференціалу, контент-аналізу текстів, репертуарних решіток, опитувальників), так і створення авторських методик.

Ключові слова: етнічне несвідоме, колективне несвідоме, семантичний простір, ампліфікація, психологема, міфологема, символ.

Работа посвящена формированию принципов исследования и созданию банка эмпирических методов и методик с целью изучения феномена этнического несознательного. Предлагается как применение стандартизированных методов (семантического дифференциала, контент-анализа текстов, репертуарных решеток, опросников), так и создание авторских методик.

Ключевые слова: этническое несознательное, коллективное несознательное, семантическое пространство, амплификация, психологема, мифологема, символ.

Work is devoted to forming of principles of research and creation of bank of empiric methods and methods with the purpose of study to the phenomenon of ethnic irresponsible. Both application of standardizing methods (semantic to the differential, контент-analysis of texts, repertoire grates, questionnaires) and creation of author methods is offered.

Keywords: етнічне irresponsible, collective irresponsible, semantic space, amplifcatsiya, psihologema, mifologema, character.

У світовій психологічній науці існують два базові теоретико-методологічні підходи до етнопсихологічного дослідження. Першим з них є культурно - специфічний підхід, у межах якого досліджується одна культура з метою її глибшого розуміння, відсутні попередні гіпотези та дослідження відбувається з погляду учасника, з середини системи. При порівняльно-культурному підході існує заздалегідь сплановане дослідження, спрямоване на порівняння двох або більше культур [6]. При культурно-специфічному підході дослідники часто використовують спостереження, поглиблене інтерв'ювання, аналіз фольклору, історико-культурний аналіз та психолінгвістичні методи дослідження. Порівняльно-культурний підхід користується створеними у межах однієї з культур психологічними методиками та тестами, що дозволяють виявити особливості перебігу психічних процесів або функцій та порівняти представників різних народів. Характерним дослідженням такого типу було вивчення ілюзій зорового сприймання в узбеків, проведене А.Р. Лурією [8]. Протягом останнього сторіччя накопичилося достатньо досліджень, що спираються на якийсь з означених підходів, але це не дозволило напрацювати специфічний саме для цієї галузі набір методик та методологічних процедур, так як це відбувається у соціальній

чи диференціальній психології. У той же час актуальність етнопсихологічних досліджень і зокрема дослідження етнічних проявів колективного несвідомого стає максимально актуальним у контексті інтеграції України до полікультурного середовища.

Метою цієї статті є пошук та обґрунтування методів емпіричного дослідження феномену етнічного несвідомого.

Завдання статті:

1. Проаналізувати наявні методи емпіричного дослідження, притаманні аналітичній психології та етнопсихології.

2. Виявити, які з методів, що традиційно використовуються в інших галузях психологічної науки, можуть сприяти дослідженню проявів етнічного несвідомого.

3. Сформулювати методологічні засади побудови нових методів, що відповідатимуть вимогам дослідження.

У сучасній аналітичній психології з метою психотерапії використовують такі методи: аналіз сновидінь, вільні асоціації, активну уяву та метод ампліфікації. При дослідженні феноменів етнічного несвідомого може виявитись доцільним метод активної уяви та аналізу продуктів діяльності: текстів або малюнків на визначену тему. Вільні асоціації дозволяють створити семантичний простір тих понять, що є значущими у досліджуваній культурі,

та виявити неусвідомлене ставлення до героїв та персонажів. Найбільш перспективним у межах нашого дослідження виступає метод ампліфікації. Ампліфікація – це не просто безперервний, спрямований у минуле ланцюг асоціації, а процес, завдяки котрому зміст символу розширюється та збагачується, завдяки застосуванню аналогій.

Метод ампліфікації відрізняється ще й тим, що, на відміну від вільних асоціацій, у цьому процесі може брати участь декілька осіб, що привносять власну систему аналогій та асоціацій. При всьому різноманітті ці аналогії залишаються у межах ключового переживання. Отже, ампліфікація – це обмежений, контрольований та спрямований асоціативний процес, що тим чи іншим чином розгортається навколо змістовного ядра та допомагає аналітику виявити це ядро. Вона (ампліфікація) необхідна, коли дослідник має справу з неусвідомленими, нечіткими переживаннями, котрі можна усвідомити лише у більш визначений психологічний контекст. Ампліфікація – це новий метод наукового пізнання психологом, міфологом та інших проявів колективного несвідомого. Ампліфікацію можна застосовувати до будь-яких елементів, якщо треба сформулювати загальне уявлення, що сприяє виявленню прихованого сенсу поняття. У межах цього методу різні поняття та мотиви збагачуються спорідненими образами, символами, легендами, міфами тощо. Внаслідок цього процесу поступово усвідомлюються прояви прихованого сенсу. Отримані смислові елементи пов'язуються між собою, в наслідок чого виникає єдине смислове та змістовне поле базового поняття чи висловлювання.

У Юнгівській інтерпретації змісту переживань центральну роль відіграє психічний феномен, що його визначають як символ. Символи водночас експресивні (тобто виражають внутрішній зміст) та імпресивні (можуть справляти враження). Кожен з символів є багатозначним, бо у його змісті зашифровано особистий досвід автора, прояви етнічного та культурного несвідомого, загальнолюдські аспекти колективного несвідомого.

Метод асоціацій також може сприяти дослідженню феноменів етнічного несвідомого, бо він дозволяє виявити неусвідомлене емоційне ставлення до тих чи інших образів та архетипів.

В етнопсихології виникає проблема пошуку адекватних методів дослідження. На наявність означеної проблеми та спроби

знайти вихід з неї звертають увагу у своїх публікаціях Микола Слюсаревський та Ірина Кривонос[11]. Автори вважають, що застосування природничої парадигми до етнопсихологічних досліджень, і зокрема до вивчення національного характеру, заводить дослідників у глухий кут. Методологічний та методичний апарат, що його створено у межах однієї культури важко застосувати для аналізу феноменів іншої культури. Спроби емпірично дослідити розвиток тих чи інших психічних процесів або рис характеру у носіїв різних культур стикається з тим, що дослідження стає достатньо громіздким, а при статистичній обробці втрачається саме та «атмосфера» культури, задля котрої було проведено дослідження. Автори пропонують використовувати твори художньої літератури та розповіді очевидців якихось подій як найцінніше джерело інформації. Роль психолога полягає у тому, що він узагальнює та інтерпретує отриману інформацію. За необхідності, до такого типу дослідження може долучатися і літературознавець у ролі експерта.

На нашу думку, цей метод є варіантом аналізу продуктів діяльності, тільки роль продукту діяльності відіграє не малюнок, а авторський текст. Тексти літературних творів, символи образотворчого мистецтва, продукти народної творчості містять багатий матеріал для наукового етнопсихологічного дослідження, особливо в аналітичній парадигмі. Ці твори, на відміну від сновидінь або розповідей пацієнтів, мають не лише індивідуальну складову, що безпосередньо пов'язана з суб'єктивним життєвим досвідом, а й відображують, принаймні, етнічну складову колективного несвідомого, що робить продукт діяльності достатньо імпресивним у межах тієї культури, де його було створено. Між етнічним несвідомим та творами культури відбувається діалог з системою взаємовпливів (можливо, подібно до взаємодії Єго людини з матеріалом сновидінь). Автор, що є представником певного етносу та мешканцем певної країни не усвідомлено відображує у своєму творі якісь певні часо-просторові уявлення, уявлення про причинність подій та морально-духовну складову культури. Його герої більшою чи меншою мірою відображують етнічні архетипічні образи, а шлях індивідуалізації – стратегію вчинку самоперетворення притаманну даному етносу. Крім цієї функції – проєкції та відображення, будь-який твір мистецтва, що його було оприлюднено, а щонайбільше той,

що став популярним, починає процес зворотного впливу на етнічне несвідоме.

Люди емоційно реагують на твір, його героїв, зміст та приховану символіку. Виникає проєкція власного досвіду на матеріал твору, а поведінкова чи когнітивна стратегія займає своє місце у колективній свідомості. Якщо ми звертаємо увагу на обидві сторони цього процесу, то можливо критерієм відбору літературних, художніх та інших творів мистецтва має стати не експертний висновок мистецтвознавця, а розповсюдженість у межах певної культури. Бо твір може мати високі художні якості, проте бути відомим лише невеликій групі поціновувачів, можна припустити, що у цьому разі він не матиме суттєвого впливу на етнічне несвідоме. Ймовірно, що твір стає більшою чи меншою мірою популярним залежно від рівня співпадіння з несвідомим читачів або глядачів.

Методи асоціації, ампліфікації, аналізу продуктів діяльності у поєднанні з інтерпретацією можуть дати багато цінної інформації щодо суб'єктивної складової етнічного несвідомого, проте виникає питання можливості використання більш традиційних методів психологічного дослідження. У роботах Г.Солдатової [10] приділяється достатньо уваги методам дослідження етнічної ідентичності, толерантності та ворожості. Найбільш цікавим у межах нашого дослідження видається тест Ронні Янов- Бульман. Ця методика досліджує систему базових переконань. Вона була розроблена у межах когнітивної концепції. Відповідно до неї одним з базових відчуттів нормальної людини є відчуття власної безпеки, побудоване на трьох категоріях базових переконань, що створюють ядро світогляду:

1. Віра у те, що у світі більше добра, аніж зла. До цієї категорії відноситься ставлення до навколишнього світу взагалі та відношення саме до людей.

2. Переконавання, що існує сенс буття і події у світі відбуваються не випадково, а контролюються та підкоряються законам справедливості.

3. Переконавання у цінності власного «Я». Головну роль в цьому відіграють самоцінність, контрольованість життя та оцінка власного талану.

Ці базові переконавання можуть суттєво відрізнитись залежно від специфіки етнічного несвідомого. Автори вважають, що навіть одиничний травматичний досвід може вплинути на ці аспекти світогляду.

Ймовірно, що травматичний досвід, якого зазнавав народ протягом декількох століть, також може вплинути на світогляд носіїв даної культури. Г. Солдатова також пропонує авторський тест ДТО [2], що дозволяє виявити емоційно-оціночний компонент соціального стереотипу. Проте досить суттєві відмінності між рівнями стереотипів та етнічного несвідомого не дозволяють використати означену методику для нашого дослідження.

Дослідження неусвідомлених уявлень про етнічні архетипи можливе за допомогою методу репертуарних решіток. Цей метод був запропонований Г.Келлі у 1955 році з метою виявлення особистісних змістовних конструктів, за допомогою котрих людина здійснює порівняння об'єктів навколишнього світу. Цей метод дозволяє водночас виявити неусвідомлені параметри близькості-віддаленості між різними етнічними архетипами та виявити специфіку конструктів, якими оперують респонденти, звертаючись до аналізу архетипічної складової світогляду.

Метод семантичного диференціалу, на відміну від попереднього, оперує завчасно створеною дослідником системою конструктів і може бути використаним для дослідження суб'єктивного сприймання часу у носіїв різних культур.

Психосемантичний підхід дозволяє виявити когнітивний, поведінковий та емоційний аспекти мало усвідомленого ставлення особистості до подій та явищ. Оригінальним психодіагностичним інструментом, побудованим на принципах психосемантики, є методика «Семантичний диференціал часу» (СДЧ). Вона призначена для дослідження когнітивного та емоційного компоненту суб'єктивного сприймання часу. Цілісність особистості здійснюється завдяки змістовній єдності минулого, сучасного та майбутнього. Ці уявлення мають не лише суб'єктивні, а й етнокультурні особливості. Є.І.Головаха та О.О. Кронік [3], застосувавши методичний підхід семантичної диференціації часу, виокремили три фактори: «континуальність-дискретність часу», «напруженість часу», «емоційне ставлення до часового діапазону». Емоційне забарвлення минулого, сучасного та майбутнього є суттєвою та малодослідженою складовою етнокультурного світогляду.

Теоретичними передумовами створення СДЧ було те, що ця методика належить до психосемантичних методик, розроблених у

Питання психології

межах експериментальної психосемантики. Центральним поняттям в експериментальній психосемантиці є поняття семантичного простору, а методи спрямовано на побудову індивідуального семантичного простору. Внаслідок цього може бути створена просторово-координатна модель групової системи уявлень. При психосемантичному підході реалізується не об'єктна, а суб'єктна парадигма аналізу отриманих даних. Аналіз проводиться з урахуванням специфічних саме для носіїв певної культури сенсів та конотацій. СДЧ містить 25 біполярних шкал, на основі котрих виокремлено п'ять факторів. На кожній шкалі полюси представлені прикметниками-антонімами, що метафорично характеризують час.

Методика дозволяє виявити схожість та розбіжність суб'єктивного сприймання сучасного минулого та майбутнього. Оціночні шкали містять такі фактори:

1. Активність часу.
2. Емоційне забарвлення часу.
3. Розмірність часу.
4. Структура часу.
5. Відчутність часу.

Дослідження сприймання часу в етнокультурному контексті можливо також за допомогою методик: «Каузометрія» та

графічного зображення минулого, теперішнього та майбутнього, що запропоновані О.Кроніком.

Вивчення суб'єктивних, етноспецифічних просторових уявлень є дещо складнішим. З відносно стандартизованих можна виокремити методику «Хронотоп», що запропонована В.В.Калитою, та Н.В. Петровскою у 1999 році. Методика також побудована за принципом семантичного диференціалу та містить такі фактори:

1. Комфортність.
2. Творча активність.
3. Неосяжність.
4. Краса.
5. Порядок.
6. Спокій.

Автори використовували методику для дослідження ставлення працівників різних професій до умов робочого місця, проте, на нашу думку, дослідницький потенціал її значно більший.

Спираючись на раніше виявлені структурні елементи етнічного несвідомого ми можемо запропонувати такі методи та методики їх емпіричного дослідження (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Методи емпіричного дослідження етнічного несвідомого

Елементи етнічного несвідомого	Методи емпіричного дослідження.
Суб'єктивне сприйняття часу	Графічне зображення минулого, теперішнього, майбутнього. Каузометрія. СДЧ
Сприйняття простору	Аналіз творів образотворчого мистецтва. Модифікація методики «Хронотоп»
Каузальність подій	Каузометрія. Авторська методика «Каузальність»
Сакральність	Аналіз фольклорних текстів. Авторська проєктивна методика «Людина, Природа, Бог»
Світогляд	Тест базових переконань (Янов-Бульман), «Тест світу»
Рівень етнічної індивідуалізації	Метод активної візуалізації та ампліфікації. Модифікація методики Т.С. Яценко «Полідовне малювання»
Уявлення про етнічні архетипи	Аналіз текстів фольклору та художньої літератури. Репертуарні решітки Г.Келлі, Метод активної уяви. Метод асоціації
Вчинкова ситуація (дилема)	Аналіз текстів класичної та сучасної художньої літератури. Модифікація методики «Дилемний вибір»
Стратегія вибору та реагування	Аналіз текстів класичної та сучасної художньої літератури. Модифікація методики Т.С. Яценко «Послідовне малювання». Метод ампліфікації.
Оціночний компонент (рефлексія)	Аналіз текстів класичної та сучасної художньої літератури. Модифікація методики «Дилемний вибір». Кольоровий тест ставлення

Питання психології

Найбільші складності викликає спроба емпіричного дослідження феноменів каузального та сакрального у колективному несвідомому. Ці феномени відносно успішно описувались у межах філософських, культурологічних та філологічних студій, тоді як у психологічній науці і зокрема в етнопсихології їм не приділялося належної уваги. Цим була викликана необхідність створення власних теоретичних підходів та методик дослідження.

Аналізуючи поняття каузальності було виявлено, що воно включає у себе систему усвідомлених та неусвідомлених уявлень про

природу причинності природних та соціальних явищ. Серед відомих у психологічній науці підходів до вивчення цього поняття можна виокремити дослідження явища каузальної атрибуції, та локусу суб'єктивного контролю. Проте, на нашу думку, можна визначити значно ширший контекст каузальних уявлень сучасної людини, бо у неї ймовірна неусвідомлена наявність первісного мислення [7] та магічних уявлень про причинність подій. Загальна схема варіантів суб'єктивної каузальності наведена на рис. 1.

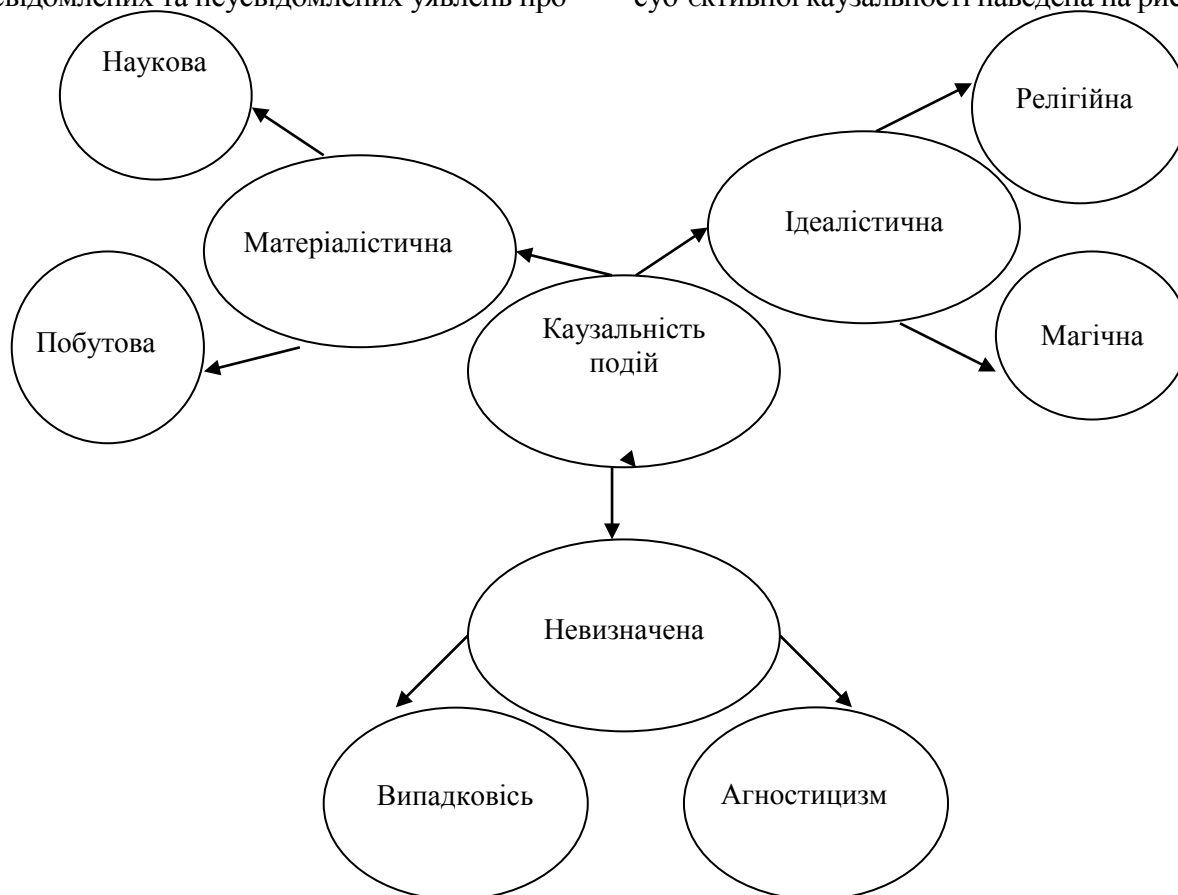

Рис. 1. Типологія каузальності

Ми припускаємо наявність шести базових варіантів уявлень про причинність подій. При матеріалістичному світогляді частина осіб може мати наукові уявлення щодо причинності («Людина хворіє внаслідок слабого імунітету та інфекції»), можливі також матеріалістичні уявлення, проте на побутовому рівні («Людина хворіє внаслідок застуди»). При ідеалістичному спрямуванні світогляду може бути сформована релігійна система уявлень про причинність («Захворювання – це випробування, послані нам Всевишнім»), або магічний варіант уявлень («Людина хворіє, бо їй пороблено»). Частина людей не має визначеної ідеалістичної чи матеріалістичної

«мапи» світу. Для них властиві уявлення про випадковість подій («Захворієш чи ні - справа випадку»), проте існує переконання щодо принципової неможливості та відсутності сенсу у пошуках причини («Хто його знає, чого захворів, треба думати не про це, а про лікування»). Ми навели приклад цих уявлень щодо хвороби, але вони охоплюють різні сфери людського життя. На базі цієї теоретичної моделі було створено опитувальник, що перебуває у стадії апробації.

Дослідження феномену сакральності потребує не меншої уваги. Важливим компонентом колективного і зокрема етнічного несвідомого є система зв'язків між

людиною природою та Богом. На цьому будуються значною мірою морально-етичні принципи. Ця система стосунків може бути одним з показників індивідуальності як на рівні особистості, так і на рівні етносу. Як соціальне явище сакральне досліджується у зв'язку з символічними та семантичними формами [1;5;7], що визначають роботу свідомості та несвідомого. Воно сакральне спирається на психоемоційну та когнітивну норму культури, в межах якої відбувається розгортання смислового особистісного простору. В цьому аспекті категорія сакрального є проміжною ланкою між соціально-онтологічним та індивідуальним рівнем аналізу соціальної реальності.

Позаяк сакральне насичене емоційним ставленням та має суб'єктивно символічний зміст, найбільш адекватним методом його дослідження може бути поєднання проєктивного малюнку зі створенням конотативно-асоціативного семантичного простору понять. Цей підхід дозволить отримати інформацію, котра була неусвідомлена та невербалізована респондентами.

Висновки:

1. Наявні методи емпіричного дослідження, що застосовуються в аналітичній психології можуть бути використані з метою дослідження феноменів

етнічного несвідомого. З них найбільш перспективними видаються методи асоціації та ампліфікації. Аналіз продуктів діяльності, насамперед, фольклорних текстів, творів художньої літератури та образотворчого мистецтва, котрий застосовується як в аналітичній психології, так і в етнопсихології, може допомогти у виявленні характерних міфологем, поведінкових ситуацій, етнічних архетипів.

2. Методи, що традиційно використовуються в інших галузях психологічної науки, зокрема у психолінгвістиці та психології особистості можуть сприяти дослідженню проявів етнічного несвідомого. З них у межах нашого емпіричного дослідження буде використано у різних контекстах метод семантичного диференціалу. Перспективним напрямком дослідження може бути виявлення суб'єктивних категорій за допомогою методу репертуарних решіток Г. Келлі.

3. Виникла необхідність у створенні нових методів та теоретичних конструктів, що відповідають потребі дослідження таких аспектів етнічного несвідомого, як уявлення про сакральність та каузальність. Поєднання тестування з проєктивними методиками має сприяти емпіричному дослідженню цієї складної проблематики.

Література

1. Богданов К.А. Повседневность и мифология. Исследования по семиотике фольклорной действительности. / К.А. Богданов. - СПб.: Искусство-СПБ, 2001. - 437 с.
2. Вассерман Л.И. Семантический дифференциал времени как метод психологической диагностики личности при депрессивных расстройствах. Пособие для психологов и врачей. / Вассерман Л.И., Кузнецов О.Н., Ташлыков В.А., Тейверлаур М., Червинская К.Р., Щелкова О.Ю. - СПб., 2005. - 43с.
3. Головаха Е.И. Психологическое время личности. 1-е изд. / Е.И. Головаха, А.А. Кроник Киев: Наук. думка, 1984. - 342 с.
4. Гриненко Г.В. Сакральные тексты и сакральная коммуникация: Логико-семиотический анализ вербальной магии. / Г.В. Гриненко - М.: Новый век, 2000. - 445 с.
5. Данилова А. Г. Кросскультурный анализ категориальной структуры ценностных ориентаций на материале исторических текстов / А. Г. Данилова // Психол. журн. - 2005. - Т. 26. - № 1. - С. 46 - 55.
6. Данилюк І.В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико - теоретичний вимір: Монографія. / І.В. Данилюк - К.: «САММІТ-КНИГА», 2010. - 432 с.
7. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. / Л. Леви-Брюль - М.: Педагогика-Пресс, 1994. - 608 с.
8. Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов. / А.Р. Лурия - М.: Изд-во МГУ, 1974. - 172 с.
9. Скорик М.М. Проблема методологічного плюралізму в соціальному пізнанні / М.М. Скорик // Наук. студії із соціальної та політ. психології. - К.: Міленіум, 2003. - Вип. 7(10). - С. 43 - 54.
10. Слюсаревський М. Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження: парадигмальні засади та досвід побудови / М.Слюсаревський, І. Кривонос // Соціальна психологія. - 2005. - № 6 (14). - С.3-17.
11. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряжённости. / Г.У. Солдатова - М.: Смысл, 1998. - 389с.